

Науменко Ольга Михайлівна

МЕХАНІЗМИ ІНКОРПОРАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ В ЕЛЕКТОРАЛЬНОМУ ЦИКЛІ 2019 РОКУ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються механізми інкорпорації української політико-управлінської еліти в електоральному циклі 2019 року. Проводиться якісний та кількісний порівняльний аналіз депутатського складу Верховної Ради України VIII та IX скликань за рівнем оновлення «нових облич», віковим показником. Здійснюється аналіз відсоткового показника осіб у партійному розрізі, що стали народними депутатами вперше у Верховній Раді IX скликання. Розглянуто механізми створення політичних сил, стан парламентської опозиції та партійний розріз парламенту IX скликання.

Ключові слова: *рекрутування, «електоральна революція», монобільшість, «механізми входження в політико-управлінську еліту», кланово-олігархічний політичний режим, інкорпорація, політична опозиція.*

Olga Naumenko. Mechanisms of political elites incorporation in the electrical cycle of 2019 in Ukraine. *The article discusses the mechanisms of incorporation of the Ukrainian political-power elites in the 2019 electoral cycle. The qualitative and quantitative comparative analysis of the deputies of the Verkhovna Rada of Ukraine of VIII and IX convocations is held, according to the level of updating of «new faces», by age indicator. The percentage of people in the party section who became MPs for the first time in the Verkhovna Rada of the IXth convocation is analyzed. The mechanisms of creation of political forces, the state of parliamentary opposition and the party cut of the parliament of the IX convocation are considered.*

Key words: *recruiting, «electoral revolution», mono-majority, «mechanism of entering into political-power elites», clan-oligarchic political regime, incorporation, political opposition.*

Науменко Ольга Михайлівна, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політичних технологій Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Вагомого значення в українському суспільстві набуває функціонування «елітарних ліфтів» для переміщення політично здібних індивідів у горизонтальному і у вертикальному напрямі суспільної ієрархії та значення політичних партій у функціонуванні цих ліфтів. Механізми рекрутування до управлінської верхівки мають закритий характер та зазнають впливу інтересів фінансових спонсорів. Рекрутування до «елітарних ліфтів» залежить також і від типу виборчої системи та наявної нормативно-правової бази.

Рекрутування еліти або канали елітоутворення є механізмом її формування. Зокрема, під рекрутуванням мається на увазі процес відбору та просування людей в активне політичне життя. Під каналами рекрутування розуміються соціальні інститути, за допомогою яких людина може досягти владних позицій [1, с.158].

Рекрутування політичне є процесом відбору та залучення людей до активної політичної діяльності та їх безпосередня підготовка для роботи в органах виконавчої та законодавчої політичної влади. Історично, в докапіталістичних суспільствах рекрутування здійснювалося главою держави самостійно. В сучасному суспільстві рекрутування здійснюється через політичні партії, оскільки засади здобуття політичної влади є виборними. Процес політичної соціалізації як різновид рекрутування передбачає залучення людей у членство та діяльність політичних партій і громадських організацій [2, с.631].

Рекрутування еліт є їх формуванням та поповненням новими членами. Виділяють два типи рекрутування: відкритий тип – здійснюється на основі конкурсу відповідно до здібностей претендента; закритий тип – формування еліти здійснюється вихідцями з вузького елітного прошарку, що характеризується низькою вертикальною соціальною мобільністю [3, с. 340].

Поняття «механізми входження в політико-управлінську еліту» ще не є достатньо категоріально розробленим та методологічно обґрунтованим як у вітчизняній, так і зарубіжній політичній науці, а тому поки не має загальноприйнятого етимологічного визначення. Серед визначень цього терміна,

представлених у дослідженнях низки вчених, присутні такі, як – «Інкорпорація в еліту є нагородою, надання якої супроводжується присвоєнням початкового політичного капіталу» (О. Криштановська) [4, с. 40], «Механізмами рекрутування політичної еліти є принципи просування до її складу новобранців, які відрізняються залежно від політичного устрою чи історичної епохи (такими принципами були кровна спорідненість, спадок, володіння власністю, професійна компетентність, партійна належність, особиста відданість, старшинство чи вислуга років, протекціонізм)» (О. Гаман-Голутвіна) [5, с. 101], «Інкорпорація в еліту – це залучення до вузької і досить замкнутої групи осіб, яка має значні привілеї, до політичної корпорації та її капіталу, диверсифікованого у багатьох конкретних проявах» (І. Равлик) [6, с. 97].

Визначення терміна «механізми входження в політико-управлінську еліту», які застосовуються у дослідженнях, недостатньо мірою розкриті в межах політичної науки і потребують подальшої розробки. Насамперед, потребує етимологічного тлумачення сам термін «механізм». Синонімічно «механізм» можна тлумачити як «процес» або «процедура», в іншому значенні, як «спосіб». Ми можемо розглянути «механізм» як сукупність таких організаційних ланок: органи державної влади та структури приватного капіталу, людські ресурси як засоби задля отримання влади та її закріплення. Додатковим засобом для встановлення міцних владних позицій у сучасному суспільстві є грошові ресурси. На ґрунті цих складових певна особа здійснює входження, або «інкорпорування», до органів виконавчої, законодавчої влади і органів місцевого самоврядування.

На нашу думку, механізм входження може тлумачитися і як система процедур, яку повинна пройти людина, перш ніж обійняти відповідну посаду в вищих щаблях органів державної влади, тобто бути «рекрутованою» до неї.

Російський соціолог Г. Ашин відзначає, що «в стабільних політичних системах рекрутування еліти здійснюється згідно з ретельно розробленими процедурами». У стабільних політичних

системах здійснюється рекрутування або зміна еліт, в нестабільних системах – неглибока трансформація еліт [7, с. 388–389].

Українська дослідниця М. Пірен визначала, що на сьогодні ще не достатньою мірою науково обґрунтовані основні категорії політології, такі як «еліта», «політична еліта», «політичний елітизм», «демократичний елітизм», «механізм формування еліти», «критерії елітарного відбору». Процес політичної елітизації на сьогодні, за М. Пірен, утверджує нову модель політико-управлінської еліти [8, с. 242,249].

Відтворення владної еліти відбувається за трьома моделями: 1) рекрутування – кооптація вихідців з інших соціальних страт; 2) репродукція або самовідтворення; 3) циркуляція – повна заміна еліти представниками інших соціальних страт [9, с. 176]. Простежуючи у часі розвиток політичної еліти, можна побачити, що більша частина осіб у політиці та державному управлінні і раніше перебувала в цих колах, притік нових людей відбувається досить уповільнено та фрагментарно.

Український дослідник О. Крюков виділяв два механізми рекрутування політичної еліти – шляхом призначень та шляхом виборів. Паралельне застосування обох механізмів спричиняє формування неоднорідної політичної еліти, що дозволяє виділити в її структурі дві взаємозалежні спільноти: 1) політична еліта, просування до якої відбувається шляхом виборів: Президент, депутати всіх рівнів, лідери політичних партій; 2) еліта, утворена шляхом призначення: міністри та інші чиновники, які заповнюють управлінські структури державної влади [10, с. 28–29].

На нашу думку, поняття «механізми входження в політико-управлінську еліту» включає в себе процес або процедуру, яка регламентує входження особи до виконавчої, законодавчої влади та органів місцевого самоврядування, побудована на основі встановлених критеріїв відбору, закріплених нормативними документами. Виходячи з такого розуміння поняття, як «політико-управлінська еліта», цим терміном позначається владна верхівка та навколоелітне середовище, керівники державної форми власності, що наділені політичними та владними (адміністративними)

функціями щодо ухвалення, скасування та прийняття важливих державно-управлінських рішень у межах їх владних повноважень.

Сучасні зарубіжні дослідники визначають еліту як сукупність людей, що приймають найважливіші рішення у державі та обіймають високі позиції в соціальній і політичній структурі суспільства, виділяючи при цьому певні фактори входження в політичне і управлінське елітне середовище до вищих органів влади. Відбір еліт здійснюється через вищі школи, де вони здобувають освіту, за допомогою особистих зв'язків з уже існуючими елітами, через участь у політичній діяльності та іншими механізмами [11, р. 369].

Головними механізмами входження в політико-управлінську еліту як базові системи є вибори та призначення. До механізмів-підсистем, що виступають як субмеханізми політикоутворення еліти належать: елітарна освіта; делегування політичними партіями; делегування громадськими організаціями; делегування бізнес-середовищем; «селективний механізм», який може застосовуватися як до місцевих кандидатів, так і до іноземців; трайбалізм; пасіонарне самовисунення; близькість до правлячого клану («сім'я»); поповнення з регіональної еліти; «народне делегування» (наприклад, «за згодою Майдану»).

Аналіз механізмів інкорпорації політичного класу як включення до складу вищих органів державної влади та місцевих органів влади і аналіз функцій офіційних інституцій дає змогу зрозуміти про існування паралельних офіційних структур, що виконують функцію джерела влади. В політичному просторі діють актори, які є власниками політичного капіталу та перебувають усередині самої державної корпорації [12, с.13–14]. Способи інкорпорації політичного класу (еліт) та домінування неформальних інститутів над формальними використовуються для легітимації владою рентоорієнтованої групи [13, с. 54].

Як зазначає Г. Зеленько, для кланово-олігархічного політичного режиму характерні відповідні механізми інкорпорації політичного класу, специфічні соціальні ліфти та специфічна конфігурація виборчої системи. Метою цих інструментів є

створення максимальних гарантій у відтворенні при владі представників фінансово-промислових груп, які грають за неформальними правилами. Фактично система інкорпорації політичного класу підпорядкована інтересам політико-економічних груп [12, с. 20].

Тип виборчої системи істотно корелюється з характером політичного режиму. Саме українська виборча система мала б сприяти політичному структуруванню суспільства, представництву у представницьких органах суспільних інтересів та заохоченню до законної політичної участі. Відповідно до думки вітчизняних учених найоптимальнішою виборчою системою для України є пропорційна виборча система з регіональними виборчими округами та «преференційним голосуванням». Тож, існуючі виборчі системи в Україні виконували функцію відтворення у владі представників політико-економічних груп, заради якої вони запроваджувалися. Поряд з неформальною існує формальна система виборчих цензів – віковий ценз, ценз осідлості, грошова застава.

За мажоритарно-пропорційної виборчої системи мажоритарна складова являла собою інструмент для скуповування голосів виборців у мажоритарних округах задля досягнення в парламенті необхідної кількості голосів за рахунок мажоритарників. Наявна виборча система унеможливила формування превентивних заходів, що дозволили отримати бажаний результат ще на початковому етапі виборчої кампанії.

Для такого типу політичних режимів притаманні специфічні механізми інкорпорації політичного класу – це особиста відданість як належність до певного клану, що й виступає критерієм ефективності. Для такої системи соціальні ліфти не спрацьовують, адже особи, які потрапили до влади, не були ані публічними діячами, ані ефективними менеджерами, а натомість легалізацію у владу отримали завдяки належності до політико-економічних груп [12, с. 21–22].

Законодавчо в діяльності політичних партій неврегульованим залишається функціонування «всеукраїнських» вождистських або

лідерських політичних сил, діяльність яких базується на фінансово забезпечених кліках, кланах та «сім'ях» (коли внутрішньопартійний диктат вождя є недоторканим) чи членів тієї чи іншої політичної сили у виборних органах різного рівня. Найвні фактори не сприяють розвитку внутрішньопартійної демократії [14, с. 68–69].

Існують сучасні механізми створення політичних сил, до яких відносять «купівлю/продаж партій», оскільки механізм створення партій на сьогодні є досить спрощений, порівняно з дев'яностими роками ХХ століття.

Основними суперечностями в створенні і функціонуванні політичних партій, які не відповідають положенням Закону «Про політичні партії в Україні», є те, що партія не завжди є результатом конституційного права громадян на свободу об'єднання в політичні партії; не виступає добровільним об'єднанням громадян-прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку; не відповідає вимогам законодавця щодо створення та діяльності винятково в правовому полі держави.

На вартість партії впливає низка таких чинників, як рік реєстрації, наявність осередків, дата виборів, ситуація на політичному ринку, складність первинної організації партій, привабливість ціни та наявність певних бонусів, кількість посередників, долучених до купівлі-продажу.

Механізм «рейдерство» полягає в захопленні та перейменуванні вже існуючої політичної партії. Наступний механізм «створення нової партії» є непрозорий та малоконтрольований державою і здійснюється поза суспільними інтересами. По суті, партія є товаром, який купується та продається [14, с. 73–77].

Серед експертного середовища побутує твердження, що в Україні немає справжніх політичних партій та партійної системи зокрема. По суті, партії не виконують функцію артикуляції і представництва суспільних інтересів – «залишаючи громадянина сам на сам з державою». Тому вплив суспільства на державу обмежується, віддаючи перевагу в цьому організованам суспільним групам.

Саме за умов кланово-олігархічного режиму політична партія, яка прагне вийти на парламентський рівень, має грати за правилами, створеними політико-економічними групами. Тому, окрім офіційного обмежувального бар'єра, який в Україні є на рівні 5 %, паралельно створюються різні поступки та домовленості «грати» на користь політико-економічних груп у необхідний час. З часом умов стає досить багато, тому, відпрацьовуючи свій електоральний ресурс, партія стає нецікавою виборцю та відходить в політичне небуття. Специфіка виборчого процесу не дає партіям обійти правила, які нав'язуються політико-економічними групами. Коли ж політична партія все ж таки приймає правила гри, відбувається її «ефект розчинення» серед зобов'язань та втрата власної ідентичності і сутності [13, с. 47].

Практика або феномен «електоральної революції», яку ми спостерігаємо після парламентських виборів, є першою в історії Верховної Ради України однопартійною більшістю, або монобільшістю. Невдоволення владою минулого Президента П. Порошенка призвело до цієї електоральної революції. Вперше одна партія «Слуга народу» змогла створити парламентську коаліцію. Як результат, відбулися зміни в складі політичної еліти України.

В цій ситуації в парламенті фактично відсутня політична опозиція в класичному її розумінні. В травні 2019 р. під час розпуску Верховна Рада України нараховувала чотири фракції, які представляючи 33,68 % голосів виборців, що становили 5,2 млн громадян. Опозиція так і не змогла довести виборцеві мету свого існування [15, с. 22]. На сьогодні монобільшість партії «Слуга народу» нараховує 252 народні депутати, тоді як опозиція у складі «Євросолідарності», «Батьківщини», «Голосу», «Опозиційної платформи – За життя» та мажоритарники – 171 [16, с. 27].

Для впливу опозиції на монобільшість, як зазначає А. Шкрум з фракції «Батьківщина», існують такі інструменти, як «година запитань до уряду, депутатські запити та звернення, внутрішній контроль у Комітеті з питань Регламенту, який мали віддати будь-якій з опозиційних фракцій, але не віддали як і законопроекти, поправки, виступи в комітетах та робочих групах» [17, с.29].

Наскільки опозиція зможе знайти своє місце в парламенті, є питанням риторичним. За наявної диктатури більшості в парламенті утворилася недемократична розстановка політичних сил.

Щодо спільної співпраці зі «Слугою народу» – 43,16 % (6,2 млн голосів), то партія «Європейська солідарність» – 8,10 % (1,1 млн голосів), яка має мало шансів, «Опозиційна платформа – За життя» – 13,04 % (1,9 млн голосів) взагалі не розглядаються в спільному форматі, з «Голосом» – 5,82 % (850 тис. голосів) та «Батьківщиною» – 8,18 % голосів (1,1 млн голосів) можлива співпраця.

Бекграунд народних депутатів IX скликання є досить неоднозначним, адже в парламент потрапили «позасистемні» нові люди без політичного минулого, які до цього працювали в досить несподіваних сферах, будучи весільними фотографами, зірками шоу-бізнесу, коміками, ринковими продавцями, просто безробітними та спортсменами. Якість нинішнього парламенту виявляється у нових незаплямованих і незаангажованих обличчях, які далекі від корупційних схем.

Аналізуючи політичний портрет Верховної Ради IX скликання, відбулося оновлення парламенту на 79 %, тоді як Верховна Рада VIII скликання оновилася на 51 %. Найбільше «нових облич» з'явилося в партіях «Слуга народу» та «Голос», й «старі» політики майже повністю відсутні. В «Опозиційній платформі – За життя» – це 62 % нових облич, в «Батьківщині» та «Європейській солідарності» – лише по 21 %.

Зміна облич не є гарантією підвищення якості парламенту. Депутати можуть потрапляти до парламенту трьома ліфтами: 1) вихідці з бізнесу – частина підприємців входить у парламент через мажоритарні округи, інші через купівлю власного місця в партійному списку. До Верховної Ради часто потрапляють свої топ-менеджери та ділові партнери; 2) вербування парламентських кадрів з владних структур регіонального рівня, які в більшості теж комплектуються місцевим бізнесом. Тут вислів «політика – вища ліга бізнесу» має суттєвий зміст; 3) депутатство – це продовження подальшої кар'єри політичними функціонерами в особі помічників

народних депутатів та радників впливових політиків. Лєвова частина «нових обличч» є вихідцями з низових щаблів старої кланово-олігархічної системи чи осіб, які давно прагнули вступити у взаємовигідний симбіоз зі старою системою. В кожному новому скликанні окрім кадрової ротації, відбувається ще й відтворення недоліків попереднього.

У Верховній Раді VIII скликання в депутатському корпусі вихідці з бізнесу становили 50 %, а представники громадянського суспільства (волонтери, активісти, ветерани) – в межах 10 %. У Верховній Раді IX скликання бізнесмени становлять 43 %, а «третій сектор» – 25 %. Щодо представників шоу-бізнесу, у Верховній Раді VIII скликання «представників творчих професій» було лише 1 %, а в нинішній – всього 4 %. За віковим показником депутатів до 35 років Верховна Рада IX скликання оновилася на 26 % завдяки «Слузі народу», тоді як Верховна Рада VIII скликання – тільки на 5 %.

У партійному розрізі відсотковий показник осіб, що стали народними депутатами вперше, у Верховній Раді IX скликання становить: «Слуга народу» – нові обличчя, вперше 100 %, бізнес-середовище (вперше) – 41 %, шоу-бізнес – 7 %, волонтери/ветерани/активісти – 5 %; «Опозиційна платформа – За життя» – нові обличчя, вперше 62 %, бізнес-середовище (вперше) – 58 %; «Європейська солідарність» – нові обличчя, вперше 21 %, бізнес-середовище (вперше) – 12 %, волонтери/ветерани/активісти – 12 %; «Батьківщина» – нові обличчя, вперше 21 %, бізнес-середовище (вперше) – 33 %; «Голос» – нові обличчя, вперше 100 %, бізнес-середовище (вперше) – 45 %, шоу-бізнес – 5 %, волонтери/ветерани/активісти – 35 %; самовисуванці та представники інших партій – нові обличчя, вперше 34 %, бізнес-середовище (вперше) – 58 %, волонтери/ветерани/активісти – 2 %.

Та поміж цими показниками якісне управління формують якісні процедури ухвалення рішень і надійні інститути, а не якісь певні якості народних обранців, такі, як особиста моральна стійкість, бездоганна репутація, відповідний вік та виняткове соціально-політичне становище [18, с.18–20].

Старий оновлений політичний клас отримав повний реванш на парламентських виборах 2019 р. Партія «Слуга народу» налічує 254 народні депутати, «Опозиційна платформа – За життя» – 43 обранці, «Батьківщина» – 26, партія «Європейська солідарність» – 25, та партія «Голос» – 20, позапартійні – 46 та інші партії – 10. Партія «Слуга народу» привела до парламенту за мажоритарною виборчою системою 130 народних депутатів, що є рекордним.

З приходом до влади В. Зеленського відбулося повне оновлення еліт, що спричинило суттєве перезавантаження системи влади в Україні. Попри те, що бізнес знаходиться в руках олігархів, факт політичного оновлення став очевидним. Згідно з рейтингом найвпливовіших людей за свідченням журналу «Новое Время» з'явилося 35 нових імен, порівняно з 26-а новими іменами за період 2003–2018 рр. Рівень оновлення за 2019 р. становив 35 % [19]. Перезавантаження політичної еліти та політики, зокрема, свідчить, що нинішня влада, або «зелена хвиля», отримала колосальний кредит довіри від українського суспільства. Значні повноваження Президента України В. Зеленського передбачають високу відповідальність перед виборцями.

Також пройшло суттєве оновлення українського уряду новими обличчями. Прем'єр-міністром став О. Гончарук, відбулося об'єднання та створення нових міністерств, й кожне міністерство отримало нового очільника. Новоутворений уряд є швидше технічний, аніж технократичний, оскільки кожен міністр, як і народний депутат від «Слуги народу», нестиме особисту відповідальність перед В. Зеленським, отримавши високий мандат довіри Глави Держави.

Сучасні політичні партії, які зрощені з владою, є, по суті, бізнес-проектами. За нової влади відбулося утвердження та посилення позицій таких представників олігархату, як В. Медведчука та В. Пінчука, але ні вони, ані Р. Ахметов чи Д. Фірташ не отримали у парламенті «золоту акцію». Тоді як І. Коломойський має свою «золоту акцію» в 30–40 народних депутатів та в особі

очільника держави. Зокрема, варто відзначити, що боротьба з олігархами є одним із пунктів програми монокоманди.

Як стверджує український політтехнолог С. Гайдай – в українській владі відбулася кардинальна зміна еліт. Будь-яка ротація влади є корисною для суспільства, тоді як часта зміна еліт покращує його життєдіяльність.

Отож, в цьому разі стандартні ліфти не спрацювали, оскільки всі проголосували за одну політичну партію, що є феноменальним для України явищем. До парламенту та, зрештою, у велику політику потрапили особи внаслідок дії ситуативних чинників. Саме завдяки політичному бренду В. Зеленського та його персонажа, вчителя історії Василя Голобородька зі серіалу «Слуга народу», до влади прийшов бренд «Зе!», який добре розроблений засобами політичного маркетингу та digital-реклами. Загалом принципи формування нового парламенту суттєво не змінилися. Тому прогнози щодо подальшого розвитку «оксамитової електоральної революції» покажуть час та політичні обставини.

---

1. Томашевська Т. В. Особливості сучасного механізму формування політичної еліти в Україні // Інвестиції: практика та досвід. 2014. № 10. С. 157–160.

2. Лузан А. Рекрутування політичне // Політична енциклопедія/ редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та іт. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

3. Работаев Н. В. Рекрутирование элит // Политическая энциклопедия. В 2 т. Т. 2 / Нац. обществ.-науч. фонд; рук. проекта Г.Ю. Семигин; науч.-ред. совет: пред. совета Г.Ю. Семигин. Москва: Мысль, 2000. С. 340–341.

4. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. Москва: Захаров, 2005. 384 с.

5. Гаман-Голутвина О. В. Определение основных понятий элитологии // Политические исследования. 2000. № 3. С. 97–103.

6. Равлик І. О. Парламентські вибори як механізм мобільності політичної еліти України: дис. ... к. політ. н. : 23.00.02. Чернівці, 2012. 245 с.

7. Ашин Г. К. Так рождаются элиты // Политическая мысль второй половины XX века: хрестоматия для студ. вузов / сост. В. А. Мальцев. Пермь: Звезда, 1999. С. 388–397.

8. Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. 2001. № 1. С. 242–250.

9. Зоткін А. Інститут регіональної влади на прикладі Автономної Республіки Крим: циркуляція і рекрутація владних еліт // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2003. № 4. С. 175–184.

10. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. 252 с.

11. Hafner-Burton E. M. The Cognitive Revolution and the Political Psychology of Elite Decision Making // Perspectives on Politics. Vol. 11. June, 2013. no. 2. URL: <http://polisci2.ucsd.edu/dhughes/elites.pdf>.

12. Зеленько Г. І. Політична система та політичний режим: пошук ліків від вірусу самознищення // Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 7–48.

13. Зеленько Г. І. Подолання кризи інституційної довіри як передумова розвитку соціального капіталу // Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси: збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 38–66.

14. Кармазіна М. С. Політичні партії в Україні як чинник дестабілізації держави і суспільства // Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси: збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 478 с. С. 67–93.

15. Голуб А. Складний жанр // Український тиждень. 2019. № 36. С. 22–23.

16. Голуб А. Зміни полярності // Український тиждень. 2019. № 36. С. 24–27.

17. Козлюк С. Різний фокус // Український тиждень. 2019. № 36. С. 28–29.

18. Віхров М., Малко Р., Чабарай Г. За партійними лаштунками // Український тиждень. 2019. № 30. С. 18–20.

19. Верстюк І. Рейтинг НВ. Перезавантаження влади рекордно оновило сотню найвпливовіших українців. Новое время. 2019. 15 серпня. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/volodimir-zelenskiy-zmina-vladi-top-100-pauvplivovishih-novini-ukrajini-50037740.html>. // (дата звернення 15.09.2019)